

A „népi kurucság” ideológiájának kérdéséhez

Bármilyen sokat is tettek az utolsó 15 év irodalomtörténeti és történeti kutatásai a századvég nemesi kurucszemléletének felszámolására, mégsem volt fölösleges Várkonyi Ágnes igen szép és gondos előadása: úgy hisszük, közelebb jutott a Rákóczi szabadságharcában küzdők valóságos ideológiájához, amikor nemcsak rétegeire bontva mutatta be, hanem mindattól megtisztítottan is, amit a historikusok fölöslegesen és anakronisztikusan ráraktak.

A Rákóczi-kori kurucság politikai elképzeléseit kutatva mindenekelőtt a szövetségkötés problémájával találjuk magunkat szemben. Ha a Thalyék kuruc-ábrázolása ellen folytatott harc hevében hajlandók volnánk is felejteni, mégis emlékeznünk kell a XVII—XVIII. századforduló nemessége és parasztsága érdekei egy részének reális közösségére. A Habsburg-hatalomhoz való viszonyról van szó. Amióta a birtokososztály a kettős — török és német — nyomás egyik felétől szabadult, joggal vélhette, hogy jobbágyai fékentartásában nincs már annyira Bécsre utalva, ahogyan korábban és végső esetben, ha

jól szervezkedik, már önmaga is megállná a helyét velük szemben. Ezen túl pedig semmi sem kötötte az uralkodóházhoz, hiszen birtokai, áruértékesítési lehetőségei, vallásszabadsága állandó veszélyben forogtak, közéleti súlya alig maradt, jobbágyainak pedig akkora állami terhet kellett viselniük, amelyek már létüket s ezzel együtt a földesúr anyagi egzisztenciáját ásta alá. Az előző évszázad tapasztalatai azt mutatták, hogy a Habsburg-ellenes akciók az esetek többségében hasznothajtok voltak: nem ugyan állami függetlenséget, de engedményeket lehetett velük elérni. Végül nem egy példa annak a belátására is rászorította a nemességet, hogy ilyen kínálkozó előnyök esetén érdemes áldozatokat hozni, a várható haszon egy részéről lemondani: ha a jobbágyokat részleges kedvezményekkel biztatja és vállalja a velük való együttműködés kockázatát, akkor az ő segítségüket is megnyerheti.

Ami a parasztságot illeti: tagadhatalan, hogy az ő számára egykor a török hódítók embermészároló és rabszedő hadjáratai kézzelfoghatóbbá tették egy ellenséges, idegen hatalom betörését, mint ahogyan most a porció, a forspont vagy a német zsoldosok garázdálkodása. Ám ezek az utóbbiak is világosan különböztek a hazai földesuraknak teljesített hagyományos szolgáltatásoktól. Egyrészt mert újszerűek voltak és évről évre több munkatermékét emésztettek föl a parasztnak, másrészt pedig mert aki az adót beszedte és az erőszakoskodásokat elkövette, idegenből jött és idegen nyelven beszélt, tehát az a látogatás kelhetett — s nem is egészen alaptalanul —, hogy magyar államapparátus működése esetén nem volnának *ilyen* adók, hazai katonaság nem bánnék *így* a lakossággal. Ekként a meggyőződés, részint a XVII. század kuruc-nemesi ideológiájának hatására, már régebben elterjedt: „Az idegen nemzetségnek rabjai vagyunk”. „Mert míg ez hazában csak egy német leszen, Békesség soha itt nem leszen egészen.”

Az urakkal való szövetkezés — ez ugyancsak nem volt korábbi példák nélkül való — siker esetén e „kevélykedő”, „rihős nímetek”-től való szabadulással kecsegtetett, azaz az állami terhek csökkenésével rajta kívül pedig az úrbéres állapot részleges javulásával is. Harc esetén minimunként bizonyosan lehetett számítani az egyéni sérelmek megbosszulására és az ellenállókon veendő sarcra. Mindennek ára azonban nem volt kicsiny: egyezés azzal az osztállyal, amelynek tagjait Károlyi Sándor szavai szerint a parasztok egytől egyik kiirtották volna. Hasonló okból nehezen voltak meggyőzhetőek a birtokosok is — minden reális érdekközösség ellenére — a szövetkezés szükségéről: úr és paraszt valóságos egymás mellett élése nem a közös érdekeket, hanem inkább a mindennapos ellentéteket hangsúlyozta.

Ha 1703 tavaszán, Brezánban mégis sor került a megegyezésre, akkor ez nem utolsó sorban azért történhetett, mert akik megkötötték, már régóta nem a magyar feudális társadalom hétköznapijait élték: az egyik oldalon néhány, évek óta emigrációban élő, nagybirtokos, a másikon: a szegénylegény-szervezkedés küldöttjei. Az igazi nehézségek csak később, akkor mutatkoztak meg, amikor a két szerződő fél mögé egyre jobban felsorakozott a maga osztálya is.

Szegénylegény és parasztember (telkesjobbágy) egyáltalán nem voltak azonos fogalmak és nem is területileg (Tiszántúl vagy más országrészek szerint) elkülöníthetők, ahogyan Várkonyi Ágnes a „népi kurucság” meghatározásánál helyesen utal rá. Világosan elhatárolták egymástól a kettőt az egykorúak is: Károlyi Sándor „sok szegénylegények és paraszti rendek”-ről ír. A szabadságharcot megindító felkelés harcosait szinte senki sem nevezte parasztnak, pedig ha megbélyegző szót akartak volna használni, a korszak terminológiája szerint a paraszt magyon is megfelelő lett volna. Nemcsak a nemesek becsmérő kifejezései ismétlődtek zárt körben: urunk mellé nem állottak a felső és alsómagyarországi *jó emberek*, hanem csak *disznópásztorok s gyülevész nép*; csak valami szegénylegények; csak tolvajok indultak fel, csak disznópásztorok gyűltek össze, gyilkosok, kajtor had. És nemcsak Rákóczi emlékezik vissza leghűségesebb, legkedvesebb vitézeire úgy, hogy a „nép söpredéke” indult el vele, hanem sokhelyütt a termelő munkába, napi gondjaiba merült telkesparasztság is bizalmatlan volt velük szemben. Egy pör tanúja „Szatmár vármegyei emberektől hallotta. . . amikor a váraljai szőlőkben járt munkára, hol egyik s hol más *gazdaembernek*, hogy csak disznópásztorok s lijjában való emberek állottak urunkhoz.” Amelyik faluban ilyen módos gazdáké volt a szó, ott még a következő hónapokban is rossz fogadtatásban részesültek a szegénylegény seregek: lovasaik csak át akartak vonulni Róce községben és néhányan leszálltak patkolni: a róceiek „máris félre-

vervén a harangot . . . utána mentenek fegyverrel, dorongokkal és visszazsegezett kaszákkal a katonáknak. . . . lövéseket tettek a katonákhoz, dorongokkal verték őket”, s amikor a kapitány csillapítani kezdte volna a tömeget, „azon beszédei között hajították hátba egy karóval, nagy szitkokkal mondván: Rajta a kutya teremtette” . . . Persze nem ez az egyedüli ilyen esemény, amelynek emlékét az iratok ránk hagyták. Hasonló esetek irodalmi nyoma lehet a Csínói Palkó parasztellenes hangja: „Az paraszt embernek fogd meg az szakállát, Hajtsd el az marháját, Verd pofon ömagát.” Hogy a mezővárosok jómódú civisrétege vagy a letelepült hajdúk nagy része sem látta szívesen a „csavargó szegénylegényeket”, az ugyancsak közismert. Főként a kurucellenes telkesjobbágyrétegből kerülhetett ki évekkel később, a hanyatlás időszakában, az elbocsátást kérők, szökevények, vagy éppen császári szolgálatba állók nagy része is, akárcsak azok, akiknek a fölkelő sereghez való csatlakozását erőszakkal kellett kikényszeríteni.

A „csavargók és disznópásztorok népe” persze származását tekintve maga is jobbágy volt és a parasztság nagyobbik része, főleg szegényebbik része mindenütt közel érezte magához, ahogyan ezt történetkutatásunk többször hangsúlyozta már. (1703 tavaszán az előkészítő erdei megbeszélésekbe paraszti küldötteket is bevontak.) De a voltaképpeni paraszti közösségből legtöbbjük már régen kiszakadt, ha egyáltalán beletartozott volt: a mindenét veszített jobbágyból sókereskedővé és talán csempészé lett Esze Tamás nemcsak vezetője, hanem típusa is e réteg tagjainak. Várkonyi Ágnes kereskedő jellegüket emelte ki. Kupeckedésre és csempészetre mutatnak a disznópásztor, tolvaj és hasonló csúfnevek is, nemkülönben annak a zsellér-rétegnek a világára, amelyik a földről kiszorulva állattartásból és földhöz kevésbé kötött munkából tartotta fenn magát.

Ismeretes, hogy a szegénylegény réteg másik jelentős része hadviselt ember: korábban végvári katona, bujdosó Thököly-kuruc, császári ezred szökevénye. Ha jó ideig valóban ezek a paraszti sorból hasonlóképp régen kikerült emberek nyomták rá a maguk bélyegét a szegénylegény közösségekre, akkor itt kell keresnünk az összekötőt a Benczédi László referátumából megismert vitézi rend és az új szabadságharc serege között. Amikor ez a sereg a szabadságharc kezdetén egyre jobban feltöltődött, akkor jóideig ugyancsak a szegényparaszti, mezővárosi plebejusréteg a főforrása: az ország elszegényedett, kiélt tájairól (várak környékéről, a kárpát-oroszföldről) valók vagy méginkább, mivel a csatlakozás nem falunként, hanem egyenként ment végbe, zsellérek, nagyobb telkek örökléséből kirekesztett jobbágyfiak álltak a zászló alá.

Hát a felkelés vezetői? Rákóczi emlékiratai szerint „a táborba sereglett nép maga választotta vezéreit. Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók parancsnoksága alá állottak”. A személy szerint is ismert vezetők közül a jobbágyszármazásúak hosszú éveket töltöttek már katonasorban, megyei hajdúként, kupecként (Kis Albert, Esze Tamás). (Már az 1697-es felkelésnek is Szalontai György volt az egyetlen telkesparaszt vezetője.) A többi (1703-ban): katonáskodó vagy bujdosó, kupeccé-koldussá vált kismemes, papok, diákok.

Várkonyi Ágnesnek igazat adunk abban, hogy ezek a szegénylegény-vezetők nem a mozgalom ideológiájának kidolgozásával jutottak történelmi szerephez, s azt is elismerjük, hogy Thököly vitézi rendjének vagy a birtokosnemességnek a gondolkodásából, frazeológiájából is csak igen szűrtten, átformáltan közvetített egy keveset. De annyit mégis meg kell mondanunk, hogy ha a breznai egyezség létrejöhetett, azt a szegénylegény-kapitányok szervezőmunkájának és az antifeudális harcra túl közös érdekek felismerésére kész áttekintőkészségének lehet köszönni. Kétségen felül áll, hogy Rákóczi elé nem egyszerűen a könyörgés szavával, hanem kidolgozott tervekkel járultak: a fejedelem bizonyos leki-csinyléssel emlékezik vissza „a nép kevésbé megfontolt előterjesztésére”. A fölkelés, egyik emlékiratírójának sommás feljegyzése szerint, „sónak drágasága és portionak súlyossága” (a bécsi udvar bünei) miatt indult el. A szegénylegények kereskedésre szorult világában talán jobban érezték a sómonopólium és más kereskedelmi korlátozások súlyát, mint a falusi termelők között, a portio is az ő apjukat-rokonságukat juttatta koldusbotra, nem pedig a jómódú telkesparasztokét.

Az egyezség megkötésekor vállalniok kellett és jóhiszemően vállalták is a nemességgel való együttműködést, számítottak annak csatlakozására. Nem tudjuk, csak sejtjük, mit kívántak Rákóczitól. A katonáskodóknak adandó szabadságot magától értetődő.

követelésnek tekinthetjük, hiszen ennek Bocskaitól Petróczyékig megvoltak az előzményei. Azt aligha mérlegelte egyik fél is, hogy hosszú évekre tartó és szinte az ország minden jobbágy lakosát érintő háború esetén ilyen követelés végrehajtása milyen ellentéteket szít majd fel. Antifeudális törekvések azonban szóba sem jöhettek: Kis Albert később is természetesen tartja, hogy a Rákóczi hívévé szegődött „nemes vármegyén” keresztül folynak majd az ügyek. Észe Tamás mély megdöbbenéssel veszi tudomásul Dolha előtt a megyei nemesség kurucellenes felkelését.

Nem rajtuk, hanem a középbirtokosok sorozatosan ellenséges megmozdulásain múlott, hogy az elindulás után csakhamar kiéleződtek, majd egyre erősödtek a két osztály ellentétei, hogy Rákóczitól mindjárt megérkezésekor milliónyi paraszt „a szegénység megszabadítását” (földesúri terheitől való megszabadítását is) várta, és hogy a történetek láttán éppen az egyezséget megkötő szegénylegényekből lettek utóbb a paraszti elégtelenség legharcosabb és leghatározottabb szószólói.

Ez az elégtelenség, mint tudjuk, a birtokos nemességnél nem sok megértésre talált. Rákóczinál is egyre kevesebbre. Az ő szemléletében a hazának egységesen kell szembeszállnia az idegen hódítókkal. XIV. Lajoshoz küldött felterjesztésében „a nép lelkesedéséről” . . . s a „lelkek egységes hajlandóságáról” ír „a szabadság elnyomóinak meghosszulására”. Utólag „az egész magyar nemzet kedvező hangulatára”, „a haza szabadsága iránt buzgóságra” emlékszik vissza. A birtokosnemesből kinőtt értelmiségi (Tsétsi János) szerint a parasztok „pro libertate patriae suae dimicatori insurrexerunt”.

Az egység-fogalom megszilárdításának és népszerűsítésének számos eszköze volt. A kuruc publicisztika és politikai retorika az ügy érdekében hamarosan alkalmazni kezdte az etnikai-politikai egységre apelláló „magyarság” terminusát is. Ezt a régi szittya rendi ideológiából eredő fogalmat Bocskai óta gyakran kiterjesztették a parasztságra, annyiban teljes joggal, hogy a fegyvertforgató tömegek túlnyomó többsége magyar nyelven beszélt és a magyar hagyományok részese volt. Rákóczi hadgyűjtő hadnagyai az „édes hazánk szabadságát óhajtó igaz magyarokat” toborozták (pátensük szavai szerint). Az idegen földön hadakozó katonákat a fejedelem nevében kiadott levél mint „magyarokat” hívja vissza „édes hazánkba, nemzetünk közé”, egy 1706-ban kiadott pátens „magyar nyelvünk dicsőségét” kívánja hirdetni. A szécsényi országgyűlés, amelyen egyébként tisztán rendi terminológiával szövegezték meg a kiadványokat, Rákóczit nem Magyarország, hanem *a magyarok* vezető fejedelmévé választja. Frázisokon túlmenő gyakorlati következménye jelentkezik ennek az etnikai egység-szemléletnek a fejedelmi kancellária és más hivatalok ügyvitelében: a magyar nyelv mindenütt tért hódít a némettel, sőt a latinnal szemben is. A Rákóczi táborában meghirdetett magyar összetartozás éle természetesen a németek ellen irányult, — időnként azonban az uszályukba szegődött rációk ellen is.

A többi nemzetiség a kuruc ideológia terminusa szerint a magyar nemzet *szövetségese*. Csaknem mindegyikük számára készül pátens. A rendi Erdély néha még globálisan magyarnak minősül: a huszti országgyűlés szövetséglevele azokhoz szól, akik „mind azon egy magyarri vérré, mind pedig természetre és nemzetséges szokásra való nézve összeve köttettek”, de másutt már a három nemzetről van szó, s a szászokat, románokat külön pátensben is biztatják.

A privilegizált szerb katona-népet azzal az ígérettel hívják fegyveres szövetségre, hogy régi szabadságát, amelynek magyar uralom idején boldog birtokosa volt és amelytől Bécs megfosztotta, vissza fogja kapni, teljes autonómiát, vallásszabadságot nyer és minden régi lakóhelyét elfoglalhatja. Mint tudjuk, Rákóczi itt a bécsi udvar ígéréteivel sem időben, sem minőségben nem vehette fel a versenyt. Horvátországban csak a rendek megnyerésére történt — sikertelen — kísérlet: a pátens az édes hazáról, a magyar nemzet jogos fegyverforgásáról és az osztrák iga alá vetett szabad horvát nemzetről, közös balsorsunkról és rendi sérelmekről beszél. A fejedelem pedig ezúttal a maga horvát Zrinyi-őseire hivatkozik: „a ti véretek, a ti dicsőséges emlékezetű hőseitek ivadéka vagyok” — mondja.

A hivatalos kuruc frazeológia hazafiságot érintő alapszókincse, ahogyan a kancellárián formába öntötték, toborzólisták és csapattisztek, kérvénykészítő és versíró deákok, prédikátorok és kisnemesek terjesztették és a kuruc legénység meg a parasztság átvette, alig különbözött a korábbi értizedek szóhasználatától. Nem volt szokatlan az átvevők számára sem. Akik a szabadságharc „népi” költészetének termékeit hallgatták, azok fülé-

ben, ha nem voltak éppen gyermekek, régi prédikációknak vagy Thököly kuruc agitátorainak szavai visszhangoztak, amikor „bánatban borult szegény magyar hazáról”, szegény hulló magyarságról, édes nemzetünkről, a magyar vért tapodó idegen nemzetségről vagy az országunkat rontó németről volt szó. A fejedelemhez írott kérvények paraszti szerzői pedig, akik persze nem mindig választhatók el a mögöttük álló sugalmazóktól, ugyancsak a haza, a nemzet, az ország és a fejedelem iránti hűségükre hivatkozva próbálták Rákóczi szívét meglágyítani. Amikor egyik erdélyi ezred a jobbágykatonák sérelmeit radikálishangú kérvényben terjesztette elő, „nemes ezer”-ként írta alá magát. Ez is az *inclyta gens* vagy az *inclytus comitatus* rendi kifejezésének szálladék-változata, de nem mernénk azt állítani, hogy a nemesek ezredét jelentette, ahogyan erősen vitatható, vajon a „nemes ország” vagy a „nemes megye” a nemesek országát vagy megyéjét akarja-e jelenteni.

A nemesi kérvényírók stílusa dagályosabb volt a parasztiakénál: többször használták a magyarság vagy a magyar vér kifejezést. Az előbbi szó paraszti kérvényekben igen ritkán, az utóbbi pedig egyáltalán nem fordul elő. Az idegen etnikumú kurucság fráziskészlete viszont szűkösebb, mértéktartóbb a magyarénál: a fejedelem önagysága és a nemes ország szolgálattyan van a hangsúly, bár egy ugoecsi orosz „édes hazánk vigasztalásáról” írt, a csatlakozott Hunyad megyei rácok pedig — ahogyan maguk mondták — a magyar ügy mellett tették le a homagiumot. Aux német favágó „hazafiúságának buzgóságában” vetekedett és tusakodott „egy juhászval az mostani magyarok hadakozásáról. . . goromba elméjük szerint”.

Magyar és nem magyar nyelvű jobbágyok lojalitást mutató és panaszolva kérő szavai közt azonban már ott bujkált a csalódottság hangja, és amint a katonának állt, seregével az országot járó szegényember szeme egyre jobban felnyilt, mind világosabban látta reményei sorvadását, növekvő öntudata pedig egyre inkább az ellen fordult, akik a „haza közönséges szabadságának helyre állítása” végett hívták őt hadba, de akik az ígért hajdúszabadságot is vonakodtak neki megadni, és akiktől otthonmaradt családtagjai számára sem várhatótt kíméletet. Ennek a felismerésnek a során kaptak a „népi kuruc” retorika kifejezései ellenkező előjelet. A folyamatot azonban már jól ismerjük marxista történetkutatásunk eredményeiből.